

GƏNCƏ ŞƏHƏRİ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK MƏFKURƏSİNİN MƏRKƏZLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Elnur HƏSƏNOV¹,

AMEA-nın Gəncə Bölməsinin elmi katibi,

Elm üzrə Prezident mükafatçısı,

lnurh273@gmail.com

***Xülasə.** Elmi məqalədə qədim tarixə malik olan Gəncə şəhərinin ötən əsrin birinci yarısında milli dövlətçilik tariximizdə sahib olduğu əhəmiyyətli mövqeyi çoxsaylı mənbələr, yazılı sənədlər, arxiv məxəzləri əsasında araşdırılmışdır. Azərbaycanın milli məfkurəsinin yaşadılması sahəsində bu qədim şəhərin tarixi şəxsiyyətlərinin, milli dövlətçiliyimizi mühafizə etmiş və onun inkişafına şərait yaratmış dövlət xadimlərinin xidmətləri elmi əsaslarla tədqiq edilmişdir. Elmi məqalədə qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti ilə dövlətimiz arasında mövcud olmuş və bu gün əbədiləşmiş tarixi və milli-mədəni bağlılığımızın daha da möhkəmlənməsində Gəncə şəhərinin əhəmiyyəti məsələsi öyrənilmişdir.*

***AÇAR SÖZLƏR:** Azərbaycan, Türkiyə, Gəncə, milli dövlətçilik ənənələri, məfkurə.*

Эльнур Гасанов

ГОРОД ГЯНДЖА КАК ОДИН ИЗ ЦЕНТРОВ ИДЕОЛОГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

***Резюме.** В научной статье на основе многочисленных источников, письменных документов и архивных источников исследовано важное место древнего города Гянджи в истории национальной государственности в первой половине прошлого века. В области сохранения национальной идеологии Азербайджана на научной основе изучены заслуги исторических деятелей этого древнего города, государственных деятелей, защитивших нашу национальную государственность и создавших условия для ее развития. В научной статье изучен вопрос о значении города Гянджа в укреплении наших исторических и национально-культурных связей, существовавших между братской Турецкой Республикой и нашим государством и увековеченных сегодня.*

***КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** Азербайджан, Турция, Гянджа, традиции национальной государственности, идеология.*

¹ ORCID ID: 0000-0001-6358-593X

Elnur Hasanov

GANJA CITY AS ONE OF THE CENTERS OF THE NATIONAL STATEHOOD IDEOLOGY IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Summary. Based on numerous sources, written documents and archival sources, the scientific article explores the important place of the ancient city of Ganja in the history of national statehood in the first half of the last century. In the field of preserving the national ideology of Azerbaijan, the merits of historical figures of this ancient city, statesmen who defended our national statehood and created conditions for its development were studied on a scientific basis. In a scientific article, the question of the importance of the city of Ganja in strengthening our historical and national-cultural ties that existed between the fraternal Republic of Turkey and our state and which is immortalized today is studied.

KEY WORDS: Azerbaijan, Turkey, Ganja, traditions of national statehood, ideology.

*“Ağıl, kamal bəsləməz igidliyə ədavət,
Hünər də, igidlik də ədalətdir, ədalət!”*

Şeyx Nizami Gəncəvi

Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə, şəhər mədəniyyəti tarixinə, milli-mənəvi dəyərlərə malik olan Gəncə şəhəri daim yadelli işğalçılara qarşı mübarizənin mərkəzi kimi tanınmışdır. Müsəlman Şərfinin və türk dünyasının ilk demokratik dövlətinin birinci paytaxtı olan Gəncə şəhəri milli dövlətçilik tariximizdə monqol və Xarəzmşah istilacıları əleyhinə Usta Bəndər hərəkatının, işğalçı çar Rusiyası qoşunlarına qarşı Gəncə xanı Cavad xan Ziyadoğlu Qacarın başçılığı ilə ümumxalq mübarizəsinin əsas meydanı kimi tariximizə həkk olunmuşdur.

Gəncə 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk paytaxtı və mühüm dövlət qərarlarının imzalandığı əsas mərkəzi, ölkəmizi bolşevik və daşnak qüvvələrinin işğalından azad edən Qafqaz İslam Ordusunun yaradıldığı şəhər kimi şöhrət tapdı. 1920-ci ilin aprelində xəyanət və yalan nəticəsində Azərbaycanı işğal edən bolşeviklər xalqın mübarizə əzminin silah gücünə məhv ediləcəyini düşünərkən Gəncə şəhərinin mərd sakinləri yenidən ölkəmizin tarixində ən böyük, çoxsaylı itkilərlə səciyyələnən ümumxalq mübarizəsinə, üsyana qalxdılar. 1920-ci il 26-31 may tarixlərində şəhər sakinləri dünya xalqlarına nümunə olmuş milli mübarizəyə başladılar. Bolşeviklərə ilk və ən böyük itkiləri yaşadan şəhər əhalisi yenə də xəyanət nəticəsində ilk milli Azərbaycan ordusunu yaradan 10 nəfərdən artıq gəncəli general - Xudadat bəy Rəfibəyli, Cahangir bəy Kazımbəyli, Əmir Kazım Mirzə Qacar, Məhəmməd Mirzə Qacar, Feyzulla Mirzə Qacar, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı, Cavad bəy Şıxlinski, İbrahim ağa Usubov, Həbib bəy Səlimov, Əliyər bəy Haşımbəyov və Teymur bəy Novruzovun namərd gülləsi ilə şəhid edilməsinə şahidlik etdi [1, s.19-22].

Milli istiqlal tariximizin görkəmli tədqiqatçısı, ədib Ceyhun bəy Hacıbəyli qeyd edirdi: “Gəncə

üsyanı millətimizin şərəf və namusunun yenidən kəsb-ətibar qazandığı bir dastandır. Gəncədə may ayında tökülən qanlar 27 aprel hadisəsi hərəkətində millətimizə atılan ləkəni silib-götürdü” [2, s.5].

Üsyan ərəfəsində qırmızı ordunun 20-ci atıcı diviziyasının 178-ci və 180-ci atıcı alayları, üçüncü briqadanın rabitə taboru və komendant bölmələri şəhərin daha çox tarixi-memarlıq abidələrinin mövcud olduğu Ozan, Dulusçular, Şərbaflar, Boyaqçılar, Dəmirçilər, Misgərlər, Səbizkar, Əttarlar və digər sənətkarlıq məhəllələrində yerləşdirildi. 40-cı süvari briqadası Zurnabad kəndinin ətrafında dayanmışdı. Həmin günlərdə Taman süvari briqadasının üçüncü alayı da Gəncəyə gətirildi [1, s.21-22].

Xalq üsyanı 1920-ci il mayın 24-dən 25-nə keçən gecə başladı. Qısa müddətdə şəhərin mühüm obyektləri, əksər məhəllələrdəki işğalçı qoşun hissələri nəzarət altına götürüldü. Hərbi anbar, mərkəzi həbsxana, dəmir yolu stansiyası, fövqəladə komissarlığın binası ələ keçirildi. Üsyanın başlama tarixinin seçilməsi də təsadüfi deyildi. Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunmasının 2 ili tamam olurdu. Həmin gün Gəncə üsyanının rəhbərləri və şəhər ictimaiyyəti dairə məhkəməsinin binasına toplaşaraq Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunmasının iki illiyini qeyd etdilər. Tarixi sənədlərin tədqiqi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ümumxalq üsyanında xarici işğalçılara qarşı mübarizə aparmış Gəncə məhəllələrinin əhalisinin milli tərkibi aşağıdakı kimi olmuşdur (kişi cinsindən olan gənc və orta yaşlı əhali nəzərdə tutulur): 47 min 436 nəfər Azərbaycan türkü, 4 nəfər çuvaş, 6 nəfər qaraçay, 1 nəfər qumuq, 3 nəfər türkmən, 1 nəfər qırğız, 13 nəfər avar, 1 nəfər dargin, 3 nəfər ucin, 18 nəfər qazıqumuq, 7 nəfər çeçen, 6 nəfər inquş, 4 nəfər çərkəz, 19 nəfər molokan, 15 nəfər malorus (ukraynalı), 1 nəfər belorus, 4 nəfər polyak, 1 nəfər macar, 1 nəfər moldovan, 2 nəfər osetin, 23 nəfər yəhudi, 6 nəfər aysor, 48 nəfər gürcü, 1 nəfər acar, 2 nəfər laz [3, v.4].

Yuxarıda adları sadalanan sənətkarlıq məhəllələrində erməni xəyanətkarlarının və onların bolşevik havadarlarının terror və işğalçı əməllərinə qarşı yerli əhalinin güclü müqavimət göstərməsi bir daha sübut edir ki, tarixən olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də Gəncə əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur, şəhərin sənətkar məhəllələrinin sakinlərinin böyük qismi də yerli müsəlmanlar idi. Xalq hərəkətinin getdikcə geniş miqyas aldığı görən XI Qırmızı Ordunun komandanlığı üsyanın yatırılması üçün təcili tədbirlər görməyə başladı. 179-cu alay və 20-ci diviziyanın süvari briqadası dərhal Gəncəyə gətirildi. İki gündən sonra Zaqatala bölgəsindəki 18-ci süvari diviziyası da Gəncə ətrafında yerləşdirildi. Ermənilər elə ilk gündən işğalçı bolşevik qoşunlarına yaxından kömək edirdilər. Mayın 29-da qırmızı qüvvələrin üsyançılar üzərinə ilk mütəşəkkil hücumu uğursuzluqla başa çatdı. Üsyançıların əks-hücumları onları ağır vəziyyətə saldı. Belə olduqda XI Qırmızı Ordu komandanlığı Gəncəyə yenə də əlavə qüvvələr gətirməyi qərarlaşdırdı. Mayın 30-da Gəncədə XI ordunun 5 piyada, 6 süvari alayı, 7 əlahiddə hissəsi, 57 ədəd topu və 2 zirehli avtomobili var idi. Bu qüvvələrin çoxu şəhərin şimalında yerləşirdi. Mayın 31-də buradan əsas hücum başladı. Çoxlu sayda canlı qüvvənin, topların və zirehli avtomobillərin işə salınması şəhərdə son dərəcə böyük dağıntılara səbəb oldu. Qüvvələr qeyri-bərabər idi. Təpədən-dırnağa silahlanmış nizami orduya tab gətirmək heç də asan deyildi. Şəhəri tərk etmək imkanı olmayan üsyançılar, habelə dinc əhali mühasirəyə alınaraq kütləvi şəkildə güllələndi. Bir neçə gündən sonra top-tüfəng gücünə üsyan yatırıldı. Çox da dəqiq olmayan məlumata görə, bu savaşda düşmən tərəfdən 8,5 min nəfər ölüb. Üsyançıların itkisi isə 12 min nəfərə çatırdı.

Gəncə üsyanının mübarizələrindən Qaçaq Qəmbər, general-mayor Feyzulla Mirzə Qacar,

hüquqşünas İsmayıl xan Ziyadxanov, ədəbiyyatımızın mahir tədqiqatçısı Firidun bəy Köçərli, mühəndis Abuzər bəy Rzayev, müəllim Mirzə Abbaszadə və başqaları namərd güllələrinin qurbanı olub. Azərbaycan ordusunun bir neçə generalı, 27 polkovnik və podpolkovniki, 46 kapitanı, ştabs-kapitanı, poruçik və podporuçiki, 146 praporşik və podpraporşiki, 267 digər hərbi qulluqçusu bolşeviklər tərəfindən məhkəməsiz, sübutsuz qətlə yetirilib [4, s.3; 5, v.6].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnən milli-siyasi intibahın beşiyi olan Gəncənin həmin dövrdəki ictimai mühitinin və onun təkamülünə Türkiyə təsirinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə Rusiya imperiyası inqilabi təlatümlər dövrünə qədəm qoyarkən xalqın taleyini düşünən və bu məqsədlə milli təşkilatlanma zərurətini anlayan Azərbaycan liderləri milli-siyasi tariximizin başlanğıc nöqtəsi sayıla bilən bir məqamı gerçəkləşdirdilər. Hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Milli Təhlükəsizlik idarəsinin rəisi işləmiş Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələrində “Difai”nin yaradılmasının zəruriliyi bu cür vurğulanır: “... Milli Azərbaycan işləri ilə məşğul olan Əhməd bəy Ağaoğlu Gəncəyə gəlmişdi... O vaxt gizli təşkilatımız ilhamını bir neçə irəli gələn millətpərvərlərimizdən alırdı. Onların başında Rəfibəyli Əliəkber bəy, iki qardaş Xasməmmədli, Yusifbəyli Nəsim bəy, doktor Həsən bəy Ağaoğlu dururdular. Bu böyüklərimiz Ağaoğlu Əhməd bəyi axşam yeməyinə dəvət edərək xeyli söhbət apardılar. Azərbaycan xalqının gələcəyi qaranlıq olduğu və qarşıda ruslar ermənilərin əli ilə hər bir pisliyi edə biləcəkləri üçün xalqı birləşdirmək, rus idarəsi ilə mücadilə etmək... üçün gizli bir təşkilat yaratmağa, gizli fırqəni “Difai” deyə adlandırmağa qərar verdilər” [1, s.24-26; 6, s.3].

“Müdafiə” mənası verən “Difai”nin rəmzi kimi Gəncənin Rəfibəyililər nəslinin nişanı qəbul edilmişdi. Özünün gizli yaydığı bəyannamələrdə “Difai” qan tökülməsinin əleyhinə olduğunu bəyan edir, lakin erməniləri xəbərdar edirdi ki, onlar tərəfindən ola bilən zorakılıqlara zəruri cavab veriləcək.

Təşkilat, doğrudan da, fərdi cəzalandırma aktlarına əl atırdı. Əsasən erməniləri müsəlmanlar əleyhinə zorakılığa təhrik edən çar hərbi və polis çinovnikləri, həmçinin millətdən asılı olmayaraq ara qızıxdıran provokatorlar “Difai”nin qərarı ilə qətlə yetirilirdi. Bir qayda olaraq qərar icra olunduqdan sonra Gəncənin küçə və divarlarında “Difai”nin bu haqda məşhur möhürlü elanları vurulurdu.

“Difai”çilərin yaratdığı Gəncə Milli Komitəsinin nümayəndəsi Əmiraslan xan Xoyski 1915-ci ilin fevralında gizlicə cəbhə xəttini keçərək, türk komandanı Ənvər Paşanın Ərzurumdakı qərargahına gəlmişdi. Məqsəd – tərkibinə Bakı, İrəvan və Gəncə quberniyalarının, eləcə də Terek və Dağıstan vilayətlərinin daxil olduğu Respublikanıyaradılmasına Türkiyənin dəstəyinin təmin edilməsi idi. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı – türk qoşunlarının 1914-cü ilin noyabrında Qafqaz cəbhəsində uğurla başladığı hərbi əməliyyatın bir neçə aydan sonra məğlubiyyətlə nəticələnməsi bu planın gerçəkləşməsinə imkan vermədi [1, s.50-52; 7, s.36].

Mütləqiyyətin süqutundan cəmi bir neçə gün sonra Gəncədə, əvvəllər “Difai”ni yaratmış Gəncə Milli Komitəsinin aparıcı şəxsləri – Həsən bəy Ağayev, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xasməmmədli, Şeyxzamanlı qardaşları və başqaları Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi altında Azərbaycan tarixində keyfiyyətə yeni, ilk dəfə olaraq Avropa mədəni dəyərlərinə istinad məramlı bir partiyanın – “Türk Adəmi-mərkəziyyət fırqəsi”nin əsasını qoydular. Buradaca qeyd edək ki, istər lüğəvi, istərsə də siyasi mənada “Ədəmi-mərkəziyyət” ifadəsi sərbəstliyi, müstəqil fəaliyyəti, özü-özünə cavabdehliyi bildirən desentralizasiya,

qeyri-mərkəziyyətçilik mənasında anlaşılmalıdır. Həm də keçmiş difaiçilər öz yeni siyasi partiyalarının adını əvvəllərdən (1906-cı ildən) sıx əlaqədə olduqları Türkiyə Adəmi-mərkəziyyətçi Liqasının adından götürmüşdülər. Bu liqa İttihad və Tərəqqi uğrunda Gənc Türk Komitəsinin liberal (!) qanadı idi [8-10].

Elə “ədəmi-mərkəziyyət” ifadəsinin özü də Avropadan gəlmə “liberalizm”in ovaxtkı türk dilli üslubunda tərcüməsidir. Və azad, sərbəst cəmiyyət qurulmasının əndoğru təminatının məhz istiqlal və ya muxtariyyət (o tarixi şəraitdə əlbəttə ki, Rusiya üçün federativ quruluş məqbul hesab edilirdi) olduğu partiyanın proqramında vurğulanırdı.

“Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi” öz məqsədləri və proqramı ilə xalqı tanış etmək üçün 1917-ci ilin martında, Novruz bayramı günü Gəncənin “Şah Abbas” məscidinin önündə izdihamlı mitinq keçirmişdi. Mitinqdə partiyanın lideri N.Yusifbəyli nitq söyləmiş, ilk dəfə olaraq Azərbaycan anlayışı siyasi mənada işlədilərək “Yaşasın Azərbaycan muxtariyyəti!”, “Yaşasın Demokratik Respublika!”, “Yaşasın Türk Adəmi-mərkəziyyət partiyası!” şüarları səslənmişdi [11, s.247].

Nəsib bəy Yusifbəylinin və onun qeyri-mərkəziyyətçilik ideyalarının istər azərbaycanlıların milli siyasiləşməsində, istərsə də Azərbaycanın coğrafi-siyasi mənə kəsb edərək beynəlxalq arenada “gözə çarpdırılması”nda və nəhayət xəritədə olmayan yeni bir Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında müstəsna rolu olmuşdur. Cümhuriyyətimizin banilərindən olan M.Ə.Rəsulzadənin aşağıdakı sözlərinə diqqət yetirək: “Azərbaycan ideyasını siyasi bir mətləb maddəsi şəklində formulə etmək şərəfi Nəsib bəyindir. O, milli Azərbaycan demokratiyasının yetişdirdiyi elə bir müməssildir (nümayəndə) ki, milli Azərbaycan hərəkatının istiqlala müncər olan qayəsini formulə etmək onun adı ilə bağlıdır. Sadəcə bu, Nəsib ismini Azərbaycan tarixində ölməz və unudulmaz bir isim halına qoymaq üçün kafidir... Müzəffər istiqlal nəslinin ilk yapacağı şükran vəzifələrdən birincisi siyasi Azərbaycançılığın ilk öndə gedənlərindən olan Nəsib bəyin adını əbədiləşdirmək və Bakı və Gəncədə ona abidələr tikməkdən ibarət olmalıdır” [1, s.47-51].

Həqiqətən də, millətin fiziki müdafiəsindən başlayaraq azad yaşama ideyasına gətirən, “Difai”dən “Ədəmi-mərkəziyyət”ədək keçən bu yol tarixi şərəf məsələmizin gerçəkləşməsinə – “mövcudyyətin və gələcəyin yeganə təməli” (Atatürk) olan Cümhuriyyətin qurulmasına aparırdı.

1918-ci ildə müvəqqəti paytaxt kimi müəyyən olunan Gəncədə Cümhuriyyətin xilasını üçün ən təcili məsələlərin həllinə çalışılır. Nuri paşa və onun qüvvələrinin himayəsi sabitlik gətirir və bu şəraitdə, iyunun 26-da Əlahiddə Azərbaycan Korpusu yaradılır, avqustun 11-də ümumi səfərbərlik elan edilir, sentyabrın 1-də Hərbi Nazirlik təsis olunur. Lakin az müddətdə mükəmməl döyüş qabiliyyətli ordu yaratmaq mümkün deyildi və Azərbaycan dövlətçiliyinin hərbi qüdrətinin təsdiqində türk birləşmələri böyük rol oynadı. Bununla belə, bir sıra nüfuzlu tədqiqatçılar Nuri paşanın komandanlığı altındakı 16-18 min nəfərlik qüvvələrin üçdə ikisinin məhz azərbaycanlı könüllülərdən formalaşdığını yazırlar.

Gəncədə baza kimi məskunlaşan Qafqaz İslam Ordusu, başqa sözlə, birləşmiş türk-Azərbaycan qoşunu çoxqısa müddətdən sonra hərbi yürüslərə başladı. 1918-ci il iyunun 12-də Şaumyanın əmri ilə Gəncə istiqamətində hücum keçən Bakı Soveti qüvvələrinin qarşısı iyunun 27-dən iyulun 1-dək davam edən döyüşlərlə qətiyyətlə alındı, düşmən ağır itkilərlə məğlub olub, geri çəkildi. Bir müddət sonra Bakı Soveti süqut etdi, onun yerini cürbəcür siyasi tör-töküntülərdən ibarət Sentrokaspi hökuməti tutdu. Gəncədəki milli qüvvələrin qarşısında həlledici Bakı yürüşü dururdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müvəqqəti paytaxtı Gəncədə ilk növbədə ölüm-dirim sualı olan hərbi məsələlər qəti şəkildə həll olundu. Türkiyə ilə qardaşlığımız Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi formalaşma haqqını təmin etdi. Bununla yanaşı, ilkin paytaxt Gəncədə 1918-ci ilin iyunundan sentyabrın ortalarına qədər, yəni Cümhuriyyətin burada fəaliyyət göstərdiyi zaman kəsiyində ümumilikdə, dövlətçilik və idarəçiliklə bağlı 210-dək qanun və hüquqi akt qəbul edilib. Bu da onu deməyə əsas verir ki, həmin qısa müddətdə dövlətin ayaqda durması üçün lazım olan hüquqi aktlar işlənib hazırlanmışdı [10, s. 17-21; 12, s.67-68].

Həqiqətən də, Gəncədəki tarixi missiyanın yekunu kimi, elə həmin şəhərdə bəlkə də Türkiyə-Azərbaycan birgə silahdaşlığının simvolu olaraq qəbul edilmiş həmin hilallı-ulduzlu al rəngli ilk Cümhuriyyət Bayrağı altında Bakı düşmən qüvvələrindən təmizləndi. Sentyabrın 15-də Bakı fəth edildi və o, Azərbaycanın paytaxtı elan olundu.

ƏDƏBİYYAT

1. Muradov Z., Həsənov E.L., Əmiraslanov R. Türkiyə-Azərbaycan əbədi amal birliyinin Gəncə səhifələri. Gəncə: "Elm" nəşriyyatı, 2022, 111 s.
2. "Azərbaycan" dərgisi (qəzet). Paris, 1952-ci il, № 2.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 12, v. 3-5.
4. Ахмедов Ф.М. Депортация Азербайджанских тюрков // Газета «Новости Гянджи», № 127 (8598), 29 ноября 1990 г.
5. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 1, iş 17, v. 4-6.
6. Ахмедов Ф.М. Вернуть подлинные имена // Газета «Новости Гянджи», № 9 (8619), 22 января 1991 г.
7. Məmmədov F.N. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gəncə şəhərinin ərazisi, əhalisi və idarəsi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, № 3, s. 30-37.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: "Lider" nəşriyyatı, 2004, s. 425.
9. Əhmədova F. Major achievements of Azerbaijan Democratic Republic. Heritage. 22 november 2018.
10. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: "Elm" nəşriyyatı, 2007, 246 s.
11. Əhmədov F.M. XIX-XX əsrlərin hüdudlarında Gəncənin yaşayış məhəllələri və ticarət obyektləri. Azərbaycanın qərb regionunun problemlərinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərinin yekunları elmi-təcrübi konfransının materialları. Bakı: 1989.
12. Əmrahov M. XX əsrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı. Bakı: "ADPU" nəşriyyatı, 2009, 154 s.